

Qafqaz Albaniyası ərazisində aşkarlanmış Roma və Sasani mənşəli torevtika nümunələri

Aysel Əsgərli,
Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq
Akademiyası sənətşünaslıq fakültəsinin magistri
E-mail: ayselaserli@gmail.com

Qafqaz Albaniyasının antik və Ellin dünyası ilə ticarət-iqtisadi və mədəni əlaqələri mövcud idi. Bu, qədim dövrdə ticarətin ən yüksək inkişaf mərhələlərindən biri kimi Albaniyanın beynəlxalq ticarət və mədəni münasibətlərə qoşulmasına şərait yaratmışdı. Adıçəkilən məkanın Qərb–Şərq və Şimal–Cənub dünya tranzit-ticarət yollarının kəsişməsində yerləşməsi əlverişli cəhətlərdən sayılırdı. Həmin istiqamətlər üzrə təkcə müəyyən ticarət məhsulları daşınmır, eyni zamanda ideyalar, elm, din, mədəniyyət də yayılırdı. Bütün bunlar Qafqaz Albaniyasının antik və Ellin dövrləri tarixində, beynəlxalq ticarət və mədəni əlaqələrində özünü aydın şəkildə göstərirdi.

Makedoniyalı İsgəndərin işğalları Şərq ölkələrinin tarixi və incəsənətində yeni səhifə açmışdı. Məhz o dövrdən etibarən Albaniyanın Ellin, daha sonralar isə Roma dünyası ilə sıx əlaqələri meydana gəldi. Hansı ki Qafqaz Albaniyasının qədim şəhərlərində aşkar olunmuş çoxsaylı sənət nümunələri ilə təsdiqlənir. Ərazidə arxeoloji tədqiqatlar zamanı və təsadüfən tapılmış çoxsaylı sikkələr, şüşə məmulatlar, üzük-möhürlər və digər tapıntılar buna sübutdur. Tədqiqatlar göstərmişdir ki, sözügedən əlaqələr antik ənənələrin Qafqaz Albaniyası maddi mədəniyyətinə nüfuz etməsi ilə nəticələnmişdir.

Antik bədii zövq əsasən yerli əhalinin hakim zümərəsi arasında geniş yayılmışdı. Bu haqda Azərbaycan ərazisində aşkarlanmış müxtəlif bəzək əşyaları, o cümlədən torevtika məmulatlarına əsasən təsəvvür yaratmaq olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrə aid torevtika məmulatları əsasən Roma mənşəli nümunələrdir. Bu onunla əlaqədardır ki, məhz Roma imperiyası dövründə torevtika yüksək səviyyədə inkişaf edərək daha geniş yayılmış və antik dünyanın aparıcı sənət sahələrindən birinə çevrilmişdir (2, səh. 40).

Azərbaycan ərazisində tapılmış Roma mənşəli torevtika nümunələrindən qippokamp üzərində üzən Nereida təsvirli gümüş qab diqqətəlayiqdir. Tədqiqatçıların böyük marağına səbəb olan bu nümunə Qafqaz Albaniyasının Roma imperiyası ilə ticarət-iqtisadi və mədəni əlaqələrinin sübutu kimi göstərilir. Gümüş qabı araşdıran K.V.Trever nümunənin tapıldığı Yenikəndin yerləşdiyi ərazinin "ticarət yolu", "elçi yolu" adlandırılan və cənubdan Albaniyanın paytaxtı Qəbələ şəhərinə aparan ənənəvi yolun yaxınlığında yerləşdiyini qeyd etmişdir. Treverin yazdığına əsasən, Qafqazda bu nümunəyə həm texniki, həm də bədii cəhətdən bərabər başqa bir qab tapılmamışdır (1, səh. 62). İlk öncə Trever gümüş qabı Kiçik Asiya incəsənət nümunəsi ehtimal etsə də, sonrakı araşdırmalar onu abidənin II–III əsrlərə aid Roma to-

revtikasının unikal əşyası olması nəticəsinə gətirmişdir. Bu tipli qablar alban cəmiyyətinin yüksək təbəqə nümayəndələrinin məişətində geniş şəkildə istifadə olunurdu.

Qafqaz Albaniyasının I–III əsrlərdəki ticarət əlaqələrini araşdıran M.Rəsulova qeyd edir ki: "Qab texniki səviyyəsinə və bədii təsir gücünə görə antik torevtikanın ən yaxşı nümunələrindən biridir. Çox ehtimal ki, Roma paytaxtında mövcud torevtika emalatxanalarından birində cəmiyyətin yüksək təbəqə nümayəndələrinin bədii zövqünə hesablanaraq hazırlanmışdır. O belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, qab xarici tacirlərin yerli hakimlərə təqdim etdiyi bəxşiş və yaxud Roma imperatorunun alban çarına hədiyyəsi də ola bilərdi (2, səh. 18).

Novoçerkaskda arxeoloji qazıntılar zamanı qəbirlərdən birində üzərindəki medalyonda mifoloji təsvirlər olan səkkiz gümüş yarımsferik bədə aşkarlanmışdır. Bədələrdən biri forması və üzərindəki təsvirə görə Yenikənddən tapılmış qaba yaxındır. Belə bir əşyanın Azərbaycan ərazisində müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı Qafqaz Albaniyasının sosial-iqtisadi və mədəni inkişafının yüksək səviyyəsini qeyd edən Q.O.Qoşqarlinin fikrinə, ellinistik-Roma bədii zövqü yerli əhalinin hakim təbəqəsi arasında geniş yayılmışdır. Bununla yanaşı, Qoşqarlı qeyd edirdi ki: "Bu qab antik torevtikanın həm texniki, həm bədii cəhətdən ən yaxşı nümunələrindən biridir" (2, səh. 19).

Hazırda bu unikal qab Sankt-Peterburq Dövlət Ermitajı muzeyinin ekspozisiyasında yerləşir.

Diametri 24 sm, hündür olmayan dairəvi oturağa malik qab döymə üsulu ilə iki gümüş lövhədən hazırlanıb. Qabın daxili lövhəsinin xarici hissəsində çəkanka texnikasıyla çoxfıqırlu səhnə işlənmiş, daha sonra bu lövhə daha böyük diametrə malik alt səthi lövhə üzərinə yerləşdirilmişdir. Alt lövhənin kənarları elə qatlanmışdır ki, daxili kənarları gizlətsin və bütövlük təəssüratı yaratsın. Belə ikiqatlı qablarda əks tərəfdə relyef yaratmış çəkanka olunmuş təsvirləri möhkəmləndirmək məqsədilə lövhələr arasındakı boşluq qurğusunun və ya macunla doldurulurdu.



Qabın üzərindəki təsvir yunan mifologiyasından götürülmüşdür. Dairəvi formaya malik qabın daxilində dəniz ilahəsi Nereida dəniz atı – qippokamp üzərində oturmaq tritonların, erotların və delfinlərin əhatəsində dənizdə üzür. Qabın kompozisiyası çoxfıqurlu olmaqla yanaşı, həmçinin çoxplanlıdır. Birinci planda əlini önə doğru uzatmış triton, ikinci planda qippokamp üzərində oturmaq qız, üçüncü planda isə atı aparən digər triton təsvir edilib. Bütün kompozisiyanın mərkəzi fiquru Nereidadır. İlahə fiqurunda müəllif çıpaq bədənin müxtəlif hissələrinin proporsiyalarını olduqca dəqiqliklə işləyib. Saçlarını arxaya doğru yığan Nereidanın başı bir qədər yana ayrılmışdır. İlahənin üzünü profildən işləyib. Sifət cizgiləri – düz incə formaya malik burnu, gözü, dodaqları, çənəsi dəqiqliklə ifadə olunmuşdur. Nereidanın zərif, nəfis gözəlliyi sanki nəhəng qippokamp fiqurunun fonunda daha yaxşı ifadə olunur.

Qippokamp dinamik işlənməmişdir. O sanki çaparaq ayaqları ilə su səthini itələyir. Ümumilikdə süjetin əsas kompozisiyasını tritonların təsvirləri tamamlayır. Tritonlar kişi gözəlliyinin antik kanonları əsasında idmançı əzələli bədənlərə malik formada təsvirləniblər. Qeyd etmək lazımdır ki, ön plandakı triton ön hissədən, arxa plandakı triton isə kürək hissədən işlənməmişdir. Hər iki tritonun üzünü profildəndir. Dörd fiqurdan ibarət əsas kompozisiya erot və delfinlərin kiçik planlı təsviri ilə başa çatır. Bu səhnənin təsiri qızıl effekti ilə daha da güclənir. Antik torevtika ustaları tez-tez qızıl və gümüşü vəhdətdə verərək estetik təsiri daha da gücləndirirdilər. Bu halda medalyon və ya fon tamamilə qızıl qatla işlənir, yaxud da bədənin, geyimin, baş geyimlərinin ayrı-ayrı hissələri qızıldan hazırlanırdı. Bu qabda gümüş bədənlər qızılı fonla vəhdətdə verilib. Qızıl qat antik incəsənət üçün xarakterik olaraq böyük zövqlə təsvirin ümumi harmoniyasını pozulmadan tətbiq edilmişdir.

Nereidalar dalğalarda üzümək üçün dənizin səthinə çıxır və çətinliklərlə üzlaşən dənizçilərə kömək edirdi. Oxşar motiv yunan mifologiyasında geniş yayılmışdır, hansı ki bu dövrdə mifoloji mövzular təsviri sənətin əsasını təşkil edirdi (2, səh. 20).

Mingəçevirdə aparılmış arxeoloji tədqiqatlar zamanı aşkarlanan Roma mənşəli torevtika nümunələrindən biri də gümüş qabdır. Silindrik formaya malik qab halqavarı oturmaqla təchiz olunub. Qabın dairəvi hamar ağız hissəsi qalınlaşdırılmış və yuxarı kənarları 3–4 mm genişləndirilmişdir. Xarici hissəsində kənarlar 3 mm-lik zolaqla əhatələnib. Daxilində kənarlardan iki üfqi zolaq keçir. Zolaqlar bir-birindən 0,5 sm aralıdır. Aşağı zolaq bir qədər dərinlidir. Dib hissəsində qurğuşundan olan mərkəz və konsentrik dairələr var. Qabın hündürlüyü 7,2 sm, yuxarı diametri 11,8 sm, halqavarı oturmağın diametri 5,6 sm-dir. Bu formaya malik nümunələr erkən dövr Roma torevtikasında məşhur idi. 1949-cu ildə Q.M.Aslanov tərəfindən arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış



qab eramızın I–II əsrlərinə aid edilir.

Qafqaz Albaniyasının Roma imperiyası və onun vilayətləri ilə iqtisadi, siyasi əlaqələri III əsrdən başlayaraq zəifləyir. III əsrin ikinci yarısında bu əlaqələr tamamilə kəsilir. Bunun əsas səbəbi Roma imperiyasının zəifləməsi və İranda Sasani imperiyasının formalaşması idi. Sasani imperiyası Şərqi xalqlarının Roma bağlılığına son qoyaraq qısa müddət ərzində Misirin, Hindistanın böyük hissəsini öz hakimiyyəti altına alır. Həmin dövrdə digər Şərqi ölkələri kimi Qafqaz Albaniyasının da tarixi və mədəniyyəti Sasani mədəniyyəti ilə sıx əlaqədə olur. Sasani incəsənətinin xarakterik cəhətlərindən biri Əhəməni incəsənəti elementlərinin antik incəsənət cizgiləri ilə vəhdətdə verilməsi idi. Sasani incəsənətində torevtika sənəti kanonlar əsasında inkişaf edirdi. Demək olar ki, bütün erkən orta əsrlərdə torevtikada eyni formalar, ölçülər, ornamental motivlər hakimlik edirdi. Eyni texnikada hazırlanmış, bənzər ornamental süjetlərə malik gümüş, qızıl, bürünc qablar bir çox ərazilərdə, o cümlədən Qafqaz Albaniyasında da aşkarlanıb. Qeyd etmək lazımdır ki, elmdə uzun müddət bu əşyaların hansı sənətkarlıq mərkəzinə aidiyini müəyyənləşdirən elmi meyarlar olmadığına görə ümumilikdə dövrün qiymətli sənətkarlıq nümunələri "sasani metalı" adını almışdır. Sasani imperiyasından gətirilən bədii metal nümunələrinin çox hissəsi alban cəmiyyətinin hakim təbəqə nümayəndələri üçün hədiyyə xarakteri daşıyırdı. Onlar arasında gümüş qablar üstünlük təşkil edirdi. Məhz bu qablar alban torevtika ustaları üçün nümunə olub (3, səh. 62).

Sasani mənşəli torevtika nümunələrindən Bakıdan tapılmış VI–VII əsrlərə aid edilən gümüş səhəng diqqətəlayiqdir. Qabın forması və dekorativ tərtibatı sasani qabları üçün xarakterikdir. Səhəngin hündürlüyü 19 sm, gövdənin diametri 10 sm-dir. Qab hündür olmayan dairəvi əsasdan, oval armudvarı səthli gövdədən və bir-birinin ardınca muncuqlar düzülüşü boyun hissədən ibarətdir. Səhəngin gövdəsi zəngin ornamentlərlə tərtib edilmişdir. Qızılı fon bitki ornamentləri şəklində qravür olunmuş zolaqlar vasitəsilə dörd rəngli bölünmüşdür. Rənglərin içində xoruzun, fazanın, qartal tərəfindən iztirab verilən otyeyən heyvanın və Senmurvun təsviri verilib. Yuxarı hissədə rənglərin arasında altıbucaq ulduzlu rozetkaların, aşağıda isə heyvanların təsviri işlənməmişdir. Bununla yanaşı, qravür olunmuş zolaqların kəsişmə nöqtəsində içərisində altıcaqlı gül təsvirli rozetkalar var.

VI–VII əsrlərə aid Sasani torevtika nümunələri arasında bu tipli səhənglər çoxluq təşkil edir; misal üçün, Ermitaj muzeyinin kolleksiyasına daxil olan dörd səhəngi, Kurqan vilayətindən tapılmış səhəngi, Britaniya muzeyindəki səhəngi və Tehran muzeyində saxlanılan iki səhəngi göstərmək mümkündür. Bütün bu səhənglər Bakıdan tapılmış səhənglə birlikdə eyni tipə aiddir. Eyni materialdan olan nümunələr yaxın ölçülərə, identik formalara malikdir. Səhənglərin qulpları yoxdur. Bu qrupu yaxınlaşdırən prinsiplərdən biri də qabların dekorativ tərtibatıdır. Erkən Sasani dövrü torevtika sənəti üçün təsvirlərin ornamental dairələrdə, rənglərdə və yaxud ovallarda təsviri xarakterikdir. Bu medalyonlu qablar erkən dövr Sasani incəsənəti ənənələri əsasında yaradılıb, hansı ki bədii metal emalı ənənəsi ilə əlaqədardır.

Səhənglərin üzərində heyvanların və quşların təsviri, ov səhnələri, üzüm yığım səhnələri, bəzi səhənglərdə isə rəqs edən çıpaq qadın fiqurlarının təsviri vardı. Bu nümunələrdəki təsvirlər onları analoji obrazlar və səhnələrin cızıldığı bəzi qaşığıvarı ornamentli bədələr, vazələr, qablarla yaxınlaşdırır. Bir çox tədqiqatçıların fikrincə, bu süjetlər

Sasaniyə geniş yayılmış Anahit və Dionisin kultu ilə sıx bağlıdır.

Dionis səhnələri rəsmi dini bayramlar, Novruz (baharın gəlişi və əkin işlərinə start) və Mihranın (payızın gəlişi, yığım işlərinin başlanması) qeyd olunması ilə müşayiət edilirdi. Bu bayramlar sistem şəklindəki ritual mərasimlərlə keçirilirdi. Mərasimlər zamanı xüsusi formaya malik, uyğun ornamentli qablardan istifadə olunurdu. Bu qrup səhənglər də, çox ehtimal ki, ritual məqsədlər üçün idi (2, səh. 73).

Sasaniyə Novruz bayramının keçirilməsi ilə bağlı maraqlı məlumatları ərəb mənbələri verir: "Novruzun hər günündə hökmdar üçün dəmir və yaxud gümüş səhəngdə su oğurlanırdı. Su xoşbəxt və xeyirxah insandan oğurlanmalı idi. Bunun üçün boynuna qızıl sapa düzülüşü yaşıl yaqut muncuqlardan ibarət boyunbağı səhənglərdən istifadə olunurdu. Qızıl suyu dəyirmandan götürürdülər" (2, səh. 73).

Bu Sasani səhənglərindəki muncuqlardan ibarət boyunbağı müəyyən funksiyalarından xəbər verir. Onlarda ritual mərasimlər zamanı istifadə olunan müqəddəs içki saxlanılırdı.

Qoşqar Qoşqarlı Bakıdan tapılmış səhəngin üzərindəki qravür olunmuş süjetlərlə bağlı qeyd edir ki, həmin obrazlar Sasani torevtikasının son inkişaf dövrlərində geniş yayılmışdır. Bu dövrdə real və fantastik heyvan və quş obrazları bitki ornamentləri ilə vəhdətdə verilib. Təsvir Sasani torevtikasının ornamental tərtibatında əsas motivlərdən birinə çevrilir. Qeyd etmək lazımdır ki, burada bitki toru sərbəst ornamental bəzək olmayıb əsas bəzək elementlərini yerləşdirmək üçün çərçivə rolunu oynayır.

Sasani incəsənətində heyvanların obrazları Zərdüşə allahlarının inkarnasiyaları idi. Bakı səhəngində olan təsvirlərlə əlaqədar K.V.Trever qeyd edir: "İran, Qafqaz, Orta Asiya, ümumiyyətlə, bütün Şərqi heyvanlar aləmi real və fantastik heyvanlar dünyasıdır. Hər obrazın zərdüşlüyün mürəkkəb dini-kosmoqonik sistemində öz təyinatı, öz yeri mövcuddur (1, səh. 62)". "Avesta"da yazılanlara əsasən, quşlar Ahura Mazda tərəfindən yaradılmış məntiqli və ağıllı varlıqlardır. Onlar Ahura Mazdanın digər yaratdıqları kimi şər allahı Əhrimən tərəfindən yaradılmış bütün pis varlıqlara qarşı mübarizə aparmaq funksiyasına malikdirlər. Sasani incəsənətində quş təsviri xeyir motivlərindən biridir.

Ədəbiyyat:

1. К.В.Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании IV в. до н. э. – VII в. н. э. М.-Л., Издательство АН СССР, 1959, 391 стр.
2. Кошкарлы К.О. Античная и раннесредневековая торевтика из Азербайджана. Баку–1985.
3. Нуриев, Алем Байрам оглы. Ремесло Кавказской Албании (III–VIII вв.) Баку–2009. 433 с.

Резюме

Автор статьи анализирует художественные и технические особенности образцов римской и сасанидской торевтики, обнаруженные на территории Кавказской Албании.

Ключевые слова: Кавказ, Албания, торевтика, Сасанидов, Рим.

Sraoşun simvolu sayılan xoruz insanlığı pis qüvvələrdən qoruyur. "Avesta"da xoruzun müqəddəsliyi xüsusilə qeyd olunur, hansı ki "dünyanın barabanı" adlanır. O, ilk olaraq insanlara səhərin gəlişindən xəbər verərək onları səhər duasını etməyə oyadır. Xoruz təsvirlərinə son Sasani dövrü torevtikasında, gemmalarda və qayaüstü relyeflərdə rast gəlinir. Sasani incəsənətində geniş yayılmış fazanın obrazı çox zaman boynunda lentlərlə birlikdə təsvir olunur. Fazanın təsvirinə bir sıra qablarda, gemmalarda, möhürlərdə, parçalarda, qayaüstü relyeflərdə rast gəlinir.

Səhəngin üzərindəki qartal tərəfindən iztirab verilən otyeyən heyvanın təsviri Sasani incəsənətində məşhur süjetlərdən biridir. Süjet mürəkkəb semantik məzmunla malikdir, hansı ki onun interpretasiyasında bir neçə baxış nöqtəsi mövcuddur. Ən geniş yayılanı bu səhnəyə payız və yaz bərabərliyinin simvolu kimi baxır. Sasani torevtika nümunələri arasında həmin süjetə Ufim xəzinəsindən tapılmış bədədə, Perm qalereyasından olan qabda və Ermitajda yerləşən səhənglərdə rast gəlinir.

Senmurvun obrazı Sasani incəsənətindəki kimi, onunla mədəni əlaqə quran digər ölkələrin incəsənətində də geniş şəkildə istifadə olunan təsvir motivlərindən biridir. Senmurv "Avesta"da müqəddəs varlıq kimi verilir. Mifoloji obraz özündə təbiətə xas olan elementləri – torpağı, suyu, səmanı birləşdirir.

Bakı səhənginin üzərindəki qravür olunmuş təsvirlərin texnikası ilə əlaqədar qeyd etmək olar ki, onlar səthi xarakter daşıyır. Yəni burada həcm və dərinlik yoxdur. Qoşqar Qoşqarlı qeyd edir ki, belə qablara Sasani torevtikasının son dövrə aid nümunələrində rast gəlinir və tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, metal üçün xarakterik olmayan texnikanın təsiri duyulur. Səhəngin üzərindəki təsvirlərə bədii tikmə nümunələrinin üzərində də rast gəlinir. K.V.Treverin fikrinə əsaslanaraq məhz tikmə texnikasında heyvan obrazları cansız tərdə təsvir olunurdu (1, səh. 63). Bu bir çox Sasani torevtika əşyalarının üslubunda özünü əsaslı şəkildə göstərmişdir.

Bədii tikmə texnikasının Sasani torevtikasına təsiri V əsrdən başlayır. Məhz bu dövrdə ipək Şərqi və Qərbi ticarətində əhəmiyyətli yerlərdən birini tuturdu. Bakıdan tapılmış səhəng də daxil olmaqla bu dövrün bir çox səhənglərinin ornamentləri ipək parçanı imitasiya edirdi. ♦

Summary

Roman and Sasanian samples of toreutics found in the territory of Caucasian Albania

The article reflects the analysis of artistic and technical features of Roman and Sasanian toreutics specimens that were discovered in the territory of Caucasian Albania.

Key words: Caucasus, Albania, toreutic, Sasanids, Rome.